

А.Г.Міхалевіч (Беларусь, Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка)

**АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ
КАНСТРУКЦЫЙ ДЫЯЛЕКТНАГА СІНТАКСІСУ
Ў БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ПРОЗЕ**

Многія беларускія праявікі, імкнучыся адлюстраваць у сваіх творах рэальнае жыццё, народныя характары і быт, шырока выкарыстоўваюць дыялектныя моўныя сродкі. Выдзеленыя стылістычна ў працэсе непадрыхтаванага, нязмушанага маўленчага патоку, яны, асабліва на сінтаксічным узроўні, у мастацкім тэксце выступаюць эквівалентамі дыялектных канструкцый: і першым, і другім уласціва свабода як у структурным афармленні, так і ў выкарыстанні іх як гатовых сродкаў. Разам з тым, дыялектныя канструкцыі, якія ўжываюцца ў мастацкай прозе, істотна адрозніваюцца ад сваіх эквівалентаў. Першая група адрозненняў заключаецца ў форме арганізацыі супастаўляльных адзінак, хаця і суб'ект гаворкі, і аўтар мастацкага твора могуць творча адносіцца да формы выказвання. Аднак калі ў дыялектнай мове яна не з'яўляецца абавязковай (хоць і дапусцімай), то ў мастацкім творы заўсёды мае месца ўстаноўка на форму, што тлумачыцца адсутнасцю ў апошнім мінімі, жэстаў, інтанацыі, якія дапаўняюць змест і перадаюць суб'ектыўныя адценні. Другая група адрозненняў закранае функцыянальны аспект супастаўляльных адзінак. Функцыя дыялектных канструкцый галоўным чынам інфарматыўная. У мастацкім жа творы згаданыя адзінкі вызначаюцца функцыянальнай шматпланавасцю: яны ствараюць размоўную экспрэсію, перадаюць каларыт пэўнай мясцовасці, выступаюць сродкам індывідуалізацыі персанажаў і інш. Менавіта таму такія канструкцыі набылі пашырэнне ў прастай і няўласна-простай мове герояў.

Спынімся на асаблівасцях ужывання канструкцый дыялектнага сінтаксісу ў мастацкай прозе Івана Мікалаевіча Пташнікава, аўтара апавесцей “Лонва”, “Тартак”, “Найдорф”, раманаў “Мсціжы”, “Алімпіяда” і інш. Творча падыходзячы да апісання праблем сучаснай вёскі і яе нядаўняга гістарычнага мінулага, асабліва перыяду Вялікай Айчыннай вайны, пісьменнік за кошт згаданых адзінак не толькі дасягае натуральнасці, праўдзівасці апісання, але і здзяйсняе сваю мару – захаваць і данесці да нашчадкаў жывую народную гаворку. У многім гэта дасягаецца за кошт ужывання сінтаксічных адзінак з пропускам структурных элементаў, аформленых пад уплывам тэндэнцыі вуснага маўлення да максімальнай перадачы зместу пры мінімальнай затраце моўных сродкаў. Такія канструкцыі, пашыраныя на Лагойшчыне, радзіме пісьменніка, характарызуюцца наяўнасцю хаця б адной нерэалізаванай абавязковай валентнасці, што кампенсуецца сродкамі мікра- і макракантэксту, а таксама сітуацыяй выказвання. Мэтазгодна выдзелім сярод іх тры разнавіднасці: 1) канструкцыі з незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі асобных моўных кампанентаў, 2) канструкцыі з кампрэсіяй прэдыкатыўнай часткі, 3) канструкцыі з пропускам падпарадкавальных

злучнікаў ці злучальных слоў як спецыяльных моўных паказчыкаў сэнсавых адносін.

Сярод канструкцый першай разнавіднасці пашыраны пропускі дзейніка, выказніка і дапаўнення ў простых сказах ці прэдыкатыўных частках складаных сказаў. Так, у творах пісьменніка мае месца афармленне як няпоўнага сказа думак героя, калі дзейнік называецца ў папярэднім кантэксте: *Адтуль, махаючы хусткай, бегла дарогай у вёску дачка, ён [Андрэй Вялічка] пазнаў. “Згледзела на двары...” — падумаў ён [2, с.350].* Своеасаблівай мадыфікацыяй такіх сказаў з’яўляюцца структуры, прапушчаны дзейнік у якіх аналагічны дапаўненню папярэдняга поўнага сказа ці прэдыкатыўнай часткі: - ... *Можна скажаш яшчэ, дзя я дзену старога Шынкевіча? Стаіць вунь ля канюшні: глядзіць, як людзі запрагаюцца [2, с.209].* Найбольш блізкія да дыялектных сістэмна-няпоўныя сказы з прапушчаным выказнікам. Такія канструкцыі распаўсюджаны пераважна ў дыялагічнай мове герояў і абазначаюць загад у адносінах да другога персанажа або ўказваюць на імгненнасць дзеяння: -- *На зямлю! Дзяцей на зямлю!.. — закрычаў Махорка, не чуючы сямога сябе, і пабег, сагнуўшыся, назад да падвод [1, с.172].* Такі гуд запомніўся на ўсё жыццё... *Ідзеш, пачуеш, станеш адразу і — галаву ўгару [1, с.377].* Менавіта такія канструкцыі ўжываюцца ў дыялектнай мове: -- *Сюды! На вокны лій! На вокны! Пясок ні нада. Пясок на ганак!* (Запісана ў в.Кухарава Глыбоцкага р-на Віцебскай вобл.). *А йдзе берагам чалавек, у капелюшы, у тапачках, з вудамі, бабы вылецелі — і за яго.* (Запісана ў в. Кукшэвічы Дзяржынскага р-на Мінскай вобл.).

З дыялектнай мовы ўзяты і канструкцыі, якія ўключаюць дзейнік і лексему дзе. Пераважаючы ў дыялогу, яны падкрэсліваюць катэгарычнасць запытання герояў у надзвычайных умовах: *Ён [Яхрэм Жаваранка] махнуў па лбе рукавом і ступіў зноў да жонкі: -- Дзе Валодзя? Дзе дзеці? Што ты ад мяне хаваеш? [1, с.340].*

Ужываюцца ў творах пісьменніка і канструкцыі, у якіх назіраецца паслядоўны, ступенчаты пропуск моўных элементаў: *Алёша недзе дома... Бяжыць на двор вулачкай ля паркана і смяецца, паказваючы зубы, як і яго брат, Юзюк... [1, с.45].*

У мастацкай прозе І.Пташнікава нярэдка і сінтаксічныя адзінкі з няпоўнай кампрэсіяй прэдыкатыўнай часткі. Адным з распаўсюджаных яе тыпаў выступаюць структуры, у якіх пра наяўнасць прэдыкатыўнай часткі “сігналізуе” недапасаванае азначэнне, выражанае спалучэннем “прыназоўнік ад + назоўнік роднага склону”: *Пералезла Вандзя плот ад вуліцы і пабегла гародам пад прызбу [1, с.90].* Кампрэсіўная даданая частка ў такіх сінтаксічных адзінках удакладняе, як правіла, месцазнаходжанне гаспадарчых пабудов адносна іншых аб’ектаў: вуліцы, двара, агарода.

З дыялектнай мовы праявілі “запазычыў” няпоўную кампрэсію прэдыкатыўнай часткі з мадальным значэннем пажадання: *Пасля Наста прагнала Алёшу з двара: - Каб мае вочы цябе не відзілі [1, с.82].*

Трэцяй разнавіднасцю структур з пропускам з'яўляюцца сінтаксічныя адзінкі, у якіх прапушчаны падпарадкавальныя злучнікі ці злучальныя словы – паказчыкі сэнсавых адносін у кантэксце. Такія структуры ўяўляюць сабой адну з найбольш пашыраных асаблівасцей дыялектнага сінтаксісу. Іх адсутнасць прыводзіць да афармлення бяззлучнікавай канструкцыі – складанага сказа з прапушчаным падпарадкавальным злучнікам ці злучальным словам паміж разнатыпнымі часткамі, які, будучы структурным аналагам канструкцыі з дыялектнай мовы, па семантыцы адпавядае літаратурнаму са злучнікавай залежнасцю.

У мастацкай прозе пісьменніка шырока ўжываюцца двухчленныя сінтаксічныя канструкцыі, якія складаюцца з галоўнага і залежнага прэдыкатыўных комплексаў (ПК); прычым апошні з іх мае пераважна прычиннае, тлумачальнае, субстантыўна-азначальнае і дэтэрмінатыўна-часовае значэнне. Акрамя таго, у дыялектнай мове пераважаюць структуры з супадзеннем дэнататаў дзейнікаў, г.зн. суб'ектам апісаных у ПК дзеянняў з'яўляецца адна і тая ж асоба. У літаратурнай жа мове, наадварот, больш распаўсюджаны бяззлучніковыя канструкцыі з несупадзеннем дэнататаў дзейнікаў. Іван Пташнікаў ужывае канструкцыі як першага, так і другога тыпу, прычым залежны ПК мае пераважна прычиннае значэнне: *Таня Насту не бачыла, не даваў Алёшаў конь* [1, с.60]. *Мужчыны і самі туды пайшлі, там плацілі грошы* [2, с.36].

Перадачы дынамічнага, натуральнага апавядання садзейнічаюць і бяззлучніковыя канструкцыі з залежным ПК дэтэрмінатыўна-часовага характару: *Ён* [Анатоль Завішнюк] *сказаў, што ведае, нават добра ведае, тады яна* [Грасыльда] *зноў доўга маўчала* [2, с.118]. У мастацкай прозе І.Пташнікава больш пашыраны структуры такога тыпу з прэпазіцыйным залежным ПК, які характарызуецца наяўнасцю дзейніка, што адсутнічае ў наступным ПК.

Ужыванне бяззлучніковых канструкцый з залежным прэдыкатыўным комплексам субстантыўна-азначальнага характару матывуецца жаданнем пісьменніка весці апісанне з дапамогай простых, а не складаназалежных сказаў, не ўласцівых дыялектнай мове. У такіх выпадках залежны ПК паясняе толькі адзін моўны кампанент галоўнага: *Цяпер усе ведалі – Чаркашын сарваўся на Жэньцы* [2, с.84]. Як апорнае слова ў галоўным ПК, што ўключае спасылку на героя, выступаюць звычайна дзеясловы пачуццёвага ўспрыняцця, якія знаходзяць сэнсавую развязку ў залежным ПК. Калі ж ў якасці апорнага слова выступаюць дзеясловы думкі і маўлення, то семантычны акцэнт робіцца менавіта на іх і адпаведна на галоўным ПК.

Аўтарскай мадыфікацыяй бяззлучніковых канструкцый у Івана Пташнікава выступаюць шматкампанентныя сінтаксічныя адзінкі, у якіх адсутнічаюць два падпарадкавальныя злучнікі: *Магазін быў закрыты другі дзень: Нінка паехала да Рамана – званілі па тэлефоне* [2, с.365]. Менавіта ў структурах з бяззлучнікавай сувяззю атрымаў распаўсюджанне адзін са спосабаў дэфармацыі аб'ёмнасці складаных канструкцый, што ўласціва і дыялектнай мове.

Пропуск падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў дазваляе чытачу перш за ўсё сканцэнтраваць увагу на семантычна важных кампанентах тэксту (кантэксту). Акрамя таго, дадзены прыём садзейнічае моўнай індывідуалізацыі герояў. Напрыклад, галоўны герой рамана “Мсціжы” Андрэй Вялічка, збіраючыся выехаць на працу пад Полацк, разважае, куды ён падзене гаспадарку: *Яны спачатку прададауць карову – павядуць на базар, усё адно яе трэба збываць... Пасля заб’юць хату – яе не сора прадасі, купцы не адразу знойдуцца...* [2, с.421]. Пры знаёмстве з унутраным маналагам героя ў чытача ўзнікае думка, што Вялічка ўгаворвае самога сябе, стараецца змірыцца з неабходнасцю расставання. Пропуск дазваляе перадаць горыч героя, яго цяжкі ўнутраны стан, няведанне, што і як лепш зрабіць. Акрамя таго, афармленне структур як бяззлучнікавых яшчэ раз падкрэслівае, наколькі тое, з чым вымушаны расстацца Вялічка, дорага яму, як гэтага не будзе хапаць герою недзе пад Полацкам.

Такім чынам, Іван Пташнікаў як адзін з вядомых беларускіх празаікаў шырока выкарыстоўвае ў сваіх творах уласцівыя дыялектнай мове сінтаксічныя адзінкі з пропускам структурных элементаў. Яны, ствараючы эффект гутарковасці, надаюць мастацкаму тэксту (кантэксту) натуральнасць і дынамізм, жывасць і праўдзівасць, падкрэсліваюць яго рытмамелодыку. Акрамя таго, у беларускай мастацкай прозе яны выступаюць адначасова і сродкам лаканізацыі тэксту (кантэксту).

Літаратура

1. Пташнікаў, Іван. Выбраныя творы.	У	2-х	т.	T.1
/ Іван Пташнікаў. – Мінск: Маст. літ., 1980. – 460 с.				
2. Пташнікаў, Іван. Выбраныя творы.	У	2-х	т.	T.2
/ Іван Пташнікаў. – Мінск: Маст. літ., 1980. – 523 с.				